
Т.Козацька

**ДЕРЖАВНІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ УСРР (1928-1933 рр.):
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Сучасна історіографія соціально-економічних перетворень в українському селі кінця 20-х – першої третини 30-х років налічує десятки монографічних праць, збірників документів, урізноманітнена науково-історичними підходами та проблемно-тематичними спрямуваннями. Пріоритетною залишається проблема голоду 1932-1933 рр., особливо його політико-економічні причини та соціально-демографічні наслідки. Перелічені аспекти висвітлювали історики С.В.Кульчицький¹, Ю.І.Шаповал², В.І.Марочко³, автори колективних праць⁴, учасники науково-теоретичних конференцій⁵. Історіографія колективізації та голоду, за виключенням окремих розділів В.В.Головка⁶, В.В.Калініченка⁷ та Є.Ю. Яценко⁸, В.П.Коцура⁹, залишається малодослідженою. Зазначу, що колективізація сільського господарства та політика розкуркулення, крім наукових розвідок С.В.Кульчицького¹⁰, не стали предметом комплексного історичного дослідження. Вони висвітлюються побіжно, коли історики намагаються показати причини голоду.

Історики встановили, що основною причиною голодомору в Україні 1932-1933 рр. була політика хлібозаготівель, яку випрацювала та здійснила партійно-радянська система влади. В літературі, особливо публіцистичного спрямування, хлібозаготівлі згадують найчастіше. Вони справді розкривають господарсько-економічний механізм творення голодомору в українських селах. Державний хлібозаготівельний план, як слушно зазначають дослідники, виявився черговим запровадженням продрозкладки на селі¹¹. Російські історики, аналізуючи заготівельну та фінансову політику радянської держави, виокремлюють функціонування соціально-економічного інституту селянських повинностей¹². Така постановка проблеми є новаційною, тому що дозволяє розкрити характер соціальних відносин, показує форми позаекономічного примусу в сільському господарстві. Соціальний інститут повинностей історики зазвичай пов'язують з добою феодалізму та кріпосного права, хоча вони існували на початку 20-х рр. ХХ ст., про що свідчать збірники архівних документів та матеріалів¹³. Вони діяли також протягом наступних років, але про них історики не

згадували, обмежуючись термінами – продрозкладка, продподаток, державний хлібозаготівельний план тощо.

Науковим завданням цієї історико-теоретичної розвідки є насамперед виявлення самого терміну “повинності” в офіційних джерелах досліджуваного періоду, з’ясування його соціально-економічного та адміністративно-політичного походження, здійснення класифікації основних організаційних форм та типів селянських повинностей в українському селі наприкінці 20-х – першої третини 30-х рр. Об’єктом дослідження є заготівельна та частково фінансова політика держави, тобто аналіз її нормативно-правової бази в контексті проблеми, а предметом науково-історичне обґрунтування самого факту і явища селянських повинностей. Джерельною базою дослідження обрано опубліковані та архівні документи і матеріали, вивчення яких відбувалося за методом контент-аналізу, якому підлягали дві групи джерел: постанови партійно-радянських структур та листи селян до них зі скаргами на проведення насильницької хлібозаготівельної кампанії.

Історики, застосовуючи понятійний апарат наукового аналізу подій та фактів, інколи модернізують їх, тобто надають сучасних теоретичних інтерпретацій, яких не існувало в реальному житті. Терміну “повинності” не зустрічалося за Київської Русі та наступних етапів історичного розвитку суспільства, але діяли різні форми позаекономічного примусу (полюддя, відробітки тощо). Визначення “трудповинність” названо в газеті “Известия” за 14 грудня 1930 р., яка акцентувала увагу на тому, що райони не використовують дане їм урядом право встановлення трудповинностей для вивезення хліба¹⁴. Застосування повинності санкціонував уряд, відтак вона набувала ознак державного зобов’язання для власників транспортних засобів. Трудгужповинність не розкриває адміністративно-репресивного характеру державних повинностей селян в умовах тоталітарної системи влади. Декілька критичних зауважень стосовно визначень. Тлумачення “селянські повинності” є цілком обґрунтованим, позаяк селяни були об’єктом призначення і суб’єктом виконання повинностей. Застосування іншого визначення (“державні повинності селян”) також є правомірним, тому що воно розкриває політико-правовий аспект їх формування, а з другого боку механізм здійснення та функції. Держава призначала низку грошово-натуральних зобов’язань, створюючи відповідну нормативно-юридичну базу їх здійснення, а селяни виконували, хоча чинили опір, засвідчуючи у такий спосіб їх примусовий характер.

Висвітлення системи селянських повинностей слід здійснювати в контексті політики хлібозаготівель досліджуваного періоду, тому що саме вони становили фінансово-господарський механізм її реалізації. У січні 1928 р. уряд застосував так звані “надзвичайні заходи”, тобто адміністративно-репресивні методи вилучення хліба, вдавшись до чергового запровадження принципу продрозкладки. В термінологічному арсеналі державних діячів того періоду зустрічалися слова “надзвичайні” та “економічні” заходи впливу на “держателів зерна”. До системи “надзвичайних заходів” належали методи і форми заготівельної політики державних органів, які в офіційних документах мали наступні формулювання: “борги держави”, “примусова здача шляхом обходу дворів”, “обкладання експертним податком”, “доведення плану до двору”, “примусова контрактація”, “адміністративне встановлення плану”, “тверде завдання”, “реквізований хліб”, “штраф за невиконання”, “нездача натуральних зобов’язань державі”, “самообкладання”, “контрактанти і плановики”, “спеціальна підписка про обов’язкову здачу лишків хліба”, “душать податками”, “обход по дворах”, “засоби примусу”, “селянська позика”, “стягнення боргів по кредитах”, “постанова села про здачу хліба”, “натурплата за помол”, “самооподаткування за класовим пинципом”, “експертне обкладання”, “займ індустріалізації”, “методи розверстки”, “державний мірчук”, “конфіскація хліба”, “конвенціонування млинів”, “нажим по лінії виконання платежів усіх видів”, “одноразовий податок”, “репресія” та інші¹⁵. Вони віддзеркалюють існуючу систему повинностей, механізм їх виконання та мету. Наявність визначення “примусова” свідчить про недобровільність виконання завдань з хлібозаготівель, відтак їх нереальність. Поняття “доведення плану до двору” розкриває механізм запровадження селянських повинностей. Зустрічається і звичне слово “розверстка”, яке стосувалося техніки розподілу натуральних повинностей по секторах, у тому числі для одноосібного і колективного, а також подвірного – для селян одноосібників та колгоспників. Подібні визначення та особливо їх зміст переконують в тому, що в українському селі існувала примусова система державних повинностей селян, яка свідомо насаджувалась хлібозаготівельними апартами на місцях. Норми повинностей, тобто індивідуальні плани заготівель сільськогосподарської продукції, “доводили до двору”, тобто встановлювали без врахування економічних можливостей селянських та колективних господарств. Застосування організаційної форми, якою стали “обходи по дворах”, нагадувало практику

стягнення податків доби раннього феодалізму – полюддя. Про систему повинностей, а не економічно обґрунтований план заготівель з урахуванням врожайності та валового збору, свідчать формулювання: “адміністративне встановлення плану”, а про відсутність кругової поруки при виконанні боргів, характерної для поземельної общини періоду кріпацтва, терміни – “тверде завдання”, “доведення плану до двору”, “спеціальна підписка про обов’язкову здачу лишків хліба”, “постанова села про здачу хліба”. Все вирішували сільська рада та уповноважені державних органів влади. Навіть суто формальний аналіз згаданих термінів дозволяє констатувати факт існування повинностей селян, хоча нейтральне тлумачення “займу індустріалізації”, “селянського займу”, “самообкладання”, “державний мірчук” претендує на їх інтерпретацію в якості економічних категорій.

Текстологічний аналіз виявлених термінів, а також вивчення самих явищ, дозволяє говорити про функціонування двох найпоширеніших видів повинностей – грошової та натуральної, хоча спостерігалось їх комбіноване застосування. Насильне вилучення у селян так званих лишків демонструвало не лише згортання непу та ринкового механізму економічних відносин в суспільстві, а також запровадження методів позаекономічного примусу, тобто системи повинностей. Селянин “здавав” власну продукцію безкоштовно, навіть доплачував грошима, тому що його визнали саботажником та “злісним ухильником” від виконання плану до двору, встановленого за принципом розверстки, а не економічного обґрунтування. План до двору призначали нереальним, щоб у такий спосіб нав’язати сумнозвісне “тверде завдання”, тобто додаткове оподаткування, яке завершувалося у більшості випадків конфіскацією майна та будівель селян, зарахованих до суми штрафу. Система контракції, яка існувала за непу, набула ознак інтервенції заготівельних органів, які встановлювали обсяги хлібозаготівель з майбутнього врожаю. Селянин-контрактант ставав тимчасовозобов’язаним, тобто до остаточного розрахунку з державою по “всіх платежах”. Штучно встановлені плани хлібозаготівель, тому що селянин не мав державного кредиту та будь-яких інших фінансових зобов’язань перед державою, відтак повертати йому було нічого, набували дивних ознак державного боргу.

В хлібозаготівельну кампанію 1928 р., яка відбувалася протягом першої половини року з валового збору зернових за попередній рік, а в серпні з нового врожаю, вже масово застосовувалися

“труси” та “обходи по дворах” різних активістів та уповноважених з “закликами здавати лишки хліба на зсипні пункти”, занесення “на чорну дошку злісних держателів хліба”, різні форми примушення “їх до вивезення на зсипні пункти зерна”¹⁶. Селян примушували здавати лишки хліба, хоча йшлося про зернову продукцію загалом, застосовуючи репресії, конфіскацію майна та реквізиції. Історики зосереджувалися переважно на репресивному забезпеченні політики хлібозаготівель, щоб підкреслити тоталітарну природу влади, однак система повинностей свідчила про функціонування елементів кріпосного права в українському селі, тобто розкривала суть соціальних відносин. У лютому 1929 р. на Миколаївщині практикували “спеціальні підписки” від селян про обов’язкову здачу лишків хліба державним заготівельним органам, викликаючи їх до сільських рад, а на випадок невиконання “державних зобов’язань” оголошували “ворогами радвлди”¹⁷. Примусовий метод вилучення хліба “шляхом подвірного обходу господарств уповноваженими” застосовували на Полтавщині взимку 1929 р., тобто від селян вимагали виконання державних повинностей. Об’єктом хлібозаготівельного плану ставали не лише «товарні лишки», а вся зернова продукція селянських господарств. Конфіскація була наслідком невиконання селянами державних повинностей, репресивним методом впливу на безпосередніх виробників. У серпні 1929 р. селянин А.А.Шекола з с.Зеленківці Вільшанського району Сумської округи писав до президії ВУЦВКу листа, у якому намагався оскаржити вирок суду про накладання штрафу у розмірі 500 крб. за невиконання плану до двору. «Моя провина полягає в тому, - зазначав він, - що під час травневої хлібозаготівлі з призначених мені 100 пудів зернохліба я мав змогу вивезти тільки 29 пудів, а 71 пуд залишився недоставленим».¹⁸ Отже, судячи зі скарги селянина, натуральна повинність (100 пудів), яку він не виконав, набула додаткового стягнення у формі грошової повинності за рішенням суду – 500 крб. Селянин сам ідентифікує таку політику держави стосовно його господарства. «Маючи 6 їдців та 6,5 дес. землі я згідно з зобов’язанням, підписаним мною в сільраді, повинен (курсив авт. – К.Т.) вивезти з нового врожаю всю недоставлену кількість хліба. Крім того, треба заплатити сільгосподаток та самообкладання і прогородувати сім'ю в той час, як озимина пропала»¹⁹, - наголошував хлібороб. Наявність двох тлумачень («згідно з зобов’язанням» і «повинен вивезти»)

свідчать про усвідомлення ним власної повинності, тобто констатації як факту.

Державні повинності стосувалися фактично одноосібних та колективних господарств, хоча вирізнялися обсягами та механізмом виконання. Для селян повинності мали класичний зразок, тому що стосувалися конкретного господаря, за якого ніхто не поручався. Так, 3 липня 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», яка запровадила практику так званого «твердого завдання», тобто посилення повинностей для «куркульсько-спекулянтських елементів». Його застосовували фактично до кожного селянського двору в українському селі. «Дозволити сільським радам за тих випадків, - підкреслювалося в постанові, - коли загальні збори громадян ухвалюють постанову про виконання порядком самозобов'язання всім селом хлібозаготівельного плану і в зв'язку з цим буде розверстано завдання між окремими господарствами, накладати на окремих господарів, що не виконуватимуть таких постанов і ухилятимуться здавати хліб, штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його повинен здати, продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів»²⁰. Демократичність терміну «порядком зобов'язання» стосувалася вже визначеного обсягу хлібозаготівель для села, а далі шляхом розверстки його доводили до кожного селянського двору з вимогою невідкладного виконання. Знову зустрічається категоричність – «повинен». Застосування «твердого завдання», особливо протягом 1931-1933 рр., призвело до голодомору селян. Так, 17 жовтня 1932 р. селянин з с.Триліси Фастівського району писав до газети «Колгоспне село» наступне: «Сім'ї маю 9 душ. Всі года сплачував до копійки всі борги, які з мене належали державі, а також продналоги зерном. В 1931 році наклали тверде завдання. Наложили непосильне – продналог в 1932 р. Озимий хліб сам змолотив і одвіз, а яровий сільська рада весь забрала. Забрано було корову, коня, реманент, картоплі 50 пудів. Бляху цинкову сільська рада продала до 250 крб. Вигнали мене з сім'єю проти зими з дітьми з хати»²¹. З листа видно, що селянин виконав грошову і натуральну повинності одночасно, фактично зруйнувавши господарство. 21 листопада 1932 р. РНК УСРР видав постанову «Про одноразовий податок на одноосібні господарства», юридично зміцнивши практику виконання державних повинностей селянами у вигляді «твердого завдання», тому що йшлося «про

підвищення податку аж до подвоєння»²². Його стягнення відбувалося переважно хлібом, але відповідно до грошової вартості, встановленої уповноваженими, сільською радою або райсудами. Саме на подвійний тягар грошово-натуральних повинностей скаржились мешканці х.Сивирнівка Китайгородської сільради Кам'янського району у жовтні 1932 р.²³, а також жителі с. Скаліватки Звенигородського району²⁴, які вивезли весь наявний у них хліб, але не виконали обсягу «твердого завдання», відтак зазнали конфіскації майна.

Хлібозаготівельний план колгоспів також мав ознаки державної повинності, тому що його призначали без урахування хлібофуражного балансу господарства, без відповідних виплат на трудодні колгоспникам, без будь-якого права самих колгоспів, крім права оголошувати «зустрічний план», тобто підвищений. 22 серпня 1932 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У, перевіrivши стан хлібозаготівель в Летичівському районі, визнало, що «план хлібозаготівель, одержаний в районі 23 серпня, за директивою райпарткому вже 24 серпня механічно був розверстаний та доведений до сіл – колгоспів»²⁵. Принцип розверстки, застосований до колгоспів, незважаючи на ідеологічну риторику про обов'язки перед державою, свідчив про організаційно-адміністративний механізм існування принципу повинності. Значна частина колгоспів не мала державних кредитів, насіннєвої позички, відтак і фінансових боргів перед нею. За невиконання податків сумнівного походження, колгоспників позбавляли трудоднів, тобто «списували» адміністративним чином, «заощаджуючи» у такий спосіб хліб.

Норми повинностей і терміни їх виконання залежали від загального обсягу хлібозаготівель по районах та господарствах. Вони не мали офіційно зафіксованої дати, тому що залежали від рішення сільської ради, уповноваженого, суду. Так, норма здавання зерна для колгоспів Чернігівської області в листопаді 1932 р. – січні 1933 р. становила 22 кг з га посіву, а для одноосібного сектору – 38 кг²⁶. Терміни виконання повинностей коливалися від декількох днів до тижня і більше. 26 лютого 1933 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі від колгоспів та одноосібних господарств, якою передбачав встановлення норм хлібоздавання з кожного гектара порайонно»²⁷. Існували довільні форми стягнення повинностей: п'ятиденки, поквартальні, декадні. Вони свідчили про форсування темпів хлібозаготівель, відтак і термінів їх виконання. Села з меншою врожайністю зернових здавали 70-75%, а з вищою – до 50%

валового збору²⁸, хоча подібний відсоток вилучення однаково завершувався руйнуванням господарства та голодом селян. У 1931 р. хлібозаготівлі становили 38,9%, у 1932 р. 52,3%, у 1933 р. 21,2% валового збору зернових культур в Україні,²⁹ тобто лише упродовж 1932 р. виходили за норми усталеного в сільському господарстві хлібо-фуражного балансу. Загальні показники не передають причин катастрофи, які слід шукати у виконання селянами «твердих завдань» та «плану до двору», тобто державних хлібозаготівельних повинностей.

В українському селі діяла система грошових та натурально-грошових повинностей, існували приховані форми відробіток, до якої частково належала оплата праці на трудодні, яку здійснювали два рази на рік, якщо не «списували» за так звані державні борги. Поширеною формою селянських грошових повинностей стало самообкладання, тобто застосування статті 28-ої про єдиний сільгосподаток – експертне оподаткування господарств³⁰. Державні органи використовували низку фінансово-адміністративних заходів силового тиску на селян: єдиного сільгосподатку, самообкладання, термінового вилучення простроченого кредиту, штрафів. Кожен з перелічених видів впливу спрямовували на виконання хлібозаготівель. Єдиний сільгосподаток мав класову спрямованість, тобто максимальна ставка його вилучення припадала на заможні господарства, що свідчило про перерозподіл тягаря фінансових повинностей селян. Сільгосподаток, яким він був у 20-х рр., втратив елементи економічного обґрунтування і фактично набув ознак репресивного методу впливу та визиску селянського господарства. Самообкладання, як складова частина податку, саме і відповідала таким ознакам. Норми самообкладання ухвалювали на сходах села, але вони підлягали корекції сільських рад. Наприклад, в с.Петровське Ізюмської округи в січні 1929 р. селяни вимагали не більше 15% обсягу самообкладання, тобто додаткової частки від загального податку, з розсрочкою стягнення протягом декількох місяців³¹. Встановлюючи норми самообкладання, фіноргани та сільські ради посилювалися на постанову РНК СРСР «Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю» від 21 травня 1929 р.,³² постанову уряду УСРР «Про селянські господарства, що вживають найману працю, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР» від 19 червня 1928 р.,³³ а також від 13 серпня 1929 р. «Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське»³⁴. Класовий

принцип оподаткування, якого свято дотримувалися фінансово-податкові органи радянської держави, став знаряддям відвертого пограбування селян. Податок став для них непосильною грошовою повинністю. Так, селянин П.І.Остроушко з с. Гаврилівки Барвенківського району писав у січні 1929 р. про те, що за 12 десятин він сплатив 100 крб. податку, 20 крб стаховки і 25 крб. самообкладання³⁵. За несплату самообкладання хлібозаготівельні органи та сільські ради вдавалися до конфіскації майна, що нелогічно, оскільки селян сам себе «обклав» податком. Траплялося, як наприклад у Прилуцькій окрузі взимку 1929 р.³⁶, коли селяни сплачували податок, тоді фіноргани разом з активістами місцевої влади призначали самообкладання. Кременчуцький окрвиконком вважав «розповсюдження селянської позики та проведення самообкладання» ефективним засобом «примусу» для виконання селянами плану до двору. Основний тягар самооподаткування припадав на заможні верстви села. Так, у Запорізькій окрузі в березні 1929 р. від єдиного сільгосподатку звільнили 16,5% господарств, а по самообкладанню 28,8%, але вивільнена у такий спосіб загальна сума податку, перекладалася на «куркулів», які становили там 10% господарств³⁷. Збільшення обсягу самообкладання від такого класового принципу сягало від 20 до 200 % початкової ставки³⁸, що викликало опір селян. Самообкладання і самозобов'язання функціонально тотожні, але перше стосувалося грошової повинності селян, а друге натуральної, хоча форми їх виконання мали комбіноване застосування. Наприклад, сільська рада С.Воздвиженське Железногорського району, посилаючись на закон про самообкладання, постановила вилучити у селянина Л.Д.Макаровського «зернових лишків» на суму 1600 крб., що становили на її переконання 200 пудів хліба³⁹. Це був не адміністративний штраф, якого застосовували згідно закону про індивідуальний податок, а виключно самообкладання. Штраф, а його ставка становила інколи 100% початкового обсягу хлібозаготівельного плану до двору⁴⁰, крім судової репресії, ставав грошовою повинністю для селянина, котрий намагався виконати її, щоб уникнути конфіскації майна. В липні 1932 р. селянин с. Устимівка Одеської області Г.С.Кофан скаржився: «В 1931 р. у січні місяці мені підвела сільрада тверде завдання по хлібозаготівлі та фінансам. Хлібозаготівлю я виконав, а грошових в кількості 900 крб. я виконати не міг, потому що в мене було лише 3 га посіву, 2 коней і одна корова. За невиконання грошей моє майно як хатне, так і надвірне – все продали й вигнали мене із хати»⁴¹.

Однчасне виконання селянами грошових та натурально-грошових повинностей стало однією з основних причин голодомору.

Державні органи використовували й інші форми прямих фінансових стягнень репресивними методами, застосовуючи «займ індустріалізації», «селянський займ», «селянську позику», стягнення кредиту з процентами тощо. Вони мали самостійний механізм функціонування, але для селян були черговою повинністю. Історики звертали увагу на проблему виконання згаданих повинностей⁴², кошти від яких спрямовували на закупівлю обладнання для новобудов першої п'ятирічки. Селянський займ зміцнення сільського господарства менш досліджений. Він не викликав підтримки з боку селян, а навпаки осудження. Фіноргани встановлювали для сільських рад контрольні цифри позики, а вони вже поширювали їх серед населення шляхом розверстки по дворах, викликаючи селян для підписання векселів чи одержання облігацій займу індустріалізації.

Таким чином, державний хлібозаготівельний план, встановлений за принципом розверстки для кожного сектору господарювання та подвірню, мав всі ознаки державних повинностей в українському селі. Вони стосувалися селян-одноосібників, колгоспників, а також селянських господарств та колгоспів. Доказом функціонування системи повинностей є примусовий характер визначення обсягу заготівель для сільського господарства та репресивний механізм їх здійснення., позаекономічна природа самого їх походження. Комбінування грошових та натуральних повинностей стало причиною господарської руїни в українському селі та голодомору. Кожна з організаційних форм повинностей (самообкладання тощо) має окремий предмет дослідження, хоча державний хлібозаготівельний план був універсальною повинністю на селі, виконання якого породжували їх різні види (відробітки, трудгужповинність, самооподаткування, займи, позики тощо).

¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; Див. : Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. _ Одеса-Львів: Видво М.П.Коць, 2001. – С.589; Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Нак.думка, 2003. – С.324-385, 478-509.

² Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвилас України, 1990. – 143 с. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С.98-114; Людина і система: (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С.168-192, 225-

- 240; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С.152-165.
- ³ Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 р.): причини і наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.1.- К, 1991. – С.59-68; 1932-1933 рр. Голодомор в Україні: причини і наслідки. Конспект лекцій / Ін-т систем. дослідж. освіти, Ін-т історії АН України. – К., 1994. – 61 с.; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу, 2-е вид, доп. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.82-139; Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наук. думка, 20003. – С.72-81, 245-278, 440-473, 527-532, 562-568, 816-820.
- ⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наук. думка, 2003. – 886 с.: Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933. – К.: Вид-во «Україна», 2003. – 348 с.
- ⁵ Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наук. конф., Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – 196 с.; Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїн. наук. конф., Київ, 15 листопада 2002 р.- К.: МАУП, 2003. – 276 с.; Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, Вид-во М.П.Коць, 2000. – 536 с.
- ⁶ Калініченко В., Є.Яценко Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні ... – С.15-26.
- ⁷ Яценко Є.Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині: Автореферат дис... канд іст. наук. – Х.: ХДУ, 1999. – 18 с.
- ⁸ Головка В.В. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.108-133.
- ⁹ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
- ¹⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 430 с.; Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.-324-385.
- ¹¹ Гриневич Л.В. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки ... С.281-295.
- ¹² Безнин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930-1960-е годы // Отечественная история. – 2002. - №2. – С.96-111.
- ¹³ Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1993. – 236 с.

-
- ¹⁴ Вozy неисправны // Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1930 . – 14 декабря
- ¹⁵ Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 / АН України, Ін-т історії України та ін. _К.:Наук. думка,1992 – 736 с.
- ¹⁶ Там само. – С.26.
- ¹⁷ Там само. – С.49.
- ¹⁸ Там само . – С.106
- ¹⁹ Там само
- ²⁰ Вісті ВУЦВК. – 1929. – 14 липня
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.388. – Оп.1. – Спр.554. – Арк.26.
- ²² Вісті ВУЦВК. –1932. – 26 листопада
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.388. – Оп.2. – Спр.531. – Арк.404.
- ²⁴ Там само. – Спр.527. – Арк. 55.
- ²⁵ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.,1990. – С.231.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.11. – Спр.395. – Арк.62.
- ²⁷ Вісті ВУЦВК. – 1933. – 28 лютого
- ²⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків ... – С.231
- ²⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.,2003. – С.450-451.
- ³⁰ Колективізація і голод на Україн... – С.61.
- ³¹ Там само . – с.33.
- ³² Збірник законів СРСР. – 1929. - №34. –Арт. 301.
- ³³ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1928. - №15. – Арт.138.
- ³⁴ Колективізація і голод... – С.106-107.
- ³⁵ Там само. – с.35.
- ³⁶ Там само. – С.58.
- ³⁷ Там само. – С.75.
- ³⁸ Там само
- ³⁹ Там само. – С.97.
- ⁴⁰ Там само. – С.110.
- ⁴¹ Там само. – С.491.
- ⁴² Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К.,1975. – с.76.